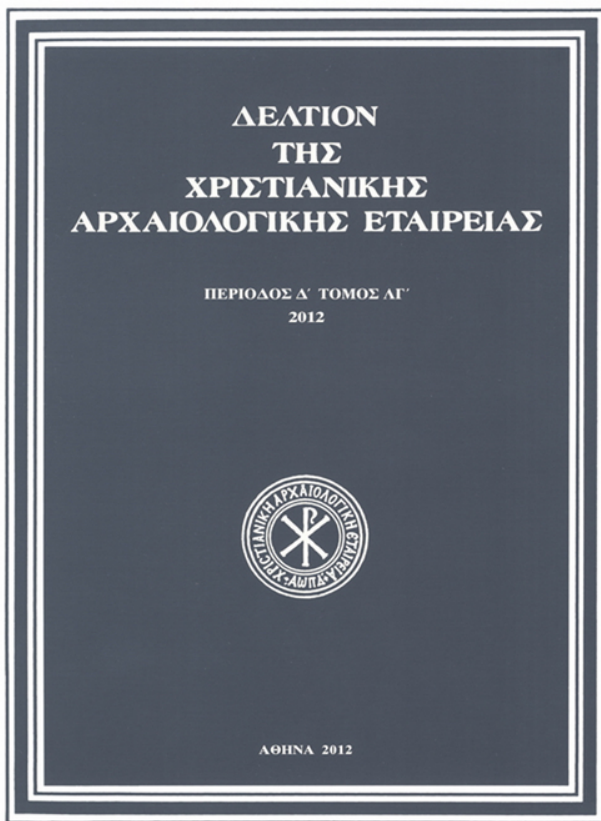

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)

Το ανατολικό τείχος στην κάτω πόλη της Μονεμβασίας. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (2008)

Νεκτάριος Ι. ΣΚΑΓΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1236](https://doi.org/10.12681/dchae.1236)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΑΓΚΟΣ Ν. Ι. (2014). Το ανατολικό τείχος στην κάτω πόλη της Μονεμβασίας. Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (2008). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 81–92. <https://doi.org/10.12681/dchae.1236>

Νεκτάριος Ι. Σκάγκος

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ.
Η ΠΡΟΣΦΑΤΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ (2008)

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της πρόσφατης αρχαιολογικής έρευνας που διενεργήθηκε το 2008 στο ανατολικό τείχος της Κάτω Πόλης της Μονεμβασίας, πλησίον της πύλης. Αποκαλύφθηκε τμήμα του πολεοδομικού ιστού, ερειπωμένος ναός των ύστερων βυζαντινών χρόνων που συνδέεται οργανικά με παρακείμενη ημιυπόγεια κινστέρνα, περιγράμματα κτηρίων που σώζονται μέχρι το ύψος της θεμελίωσης και λιθόστρωτες οδοί. Τμήμα του ναού και της κινστέρντας διαπιστώθηκε ότι έχει ενσωματωθεί στη θεμελίωση του τείχους, το οποίο έχει κατασκευαστεί σύμφωνα και με γραπτές πηγές, στα μέσα του 17ου αιώνα.

This paper presents the results of the recent archaeological research which took place in 2008 at the east defensive wall of the Lower Town of Monemvasia, close to the gate. Part of the urban planning, a ruined church of the Late Byzantine period organically linked to an adjacent semi-underground cistern, the outlines of buildings preserved at their foundation level, as well as stone-paved streets were discovered. It was revealed that part of the church and the cistern have been incorporated into the foundation of the wall, which was constructed in the middle of the 17th century according to the written sources.

Η αρχαιολογική έρευνα που διενεργήθηκε το 2008 στο ανατολικό τείχος της Κάτω Πόλης της Μονεμβασίας αποκάλυψε νέα στοιχεία για την κατασκευή της οχύρωσης και τον πολεοδομικό ιστό στο ανατολικό τμήμα της πόλης¹. Το ανατολικό τείχος είναι σχεδόν ευθύγραμμο (μήκους 80,60 μ., μέγιστου πλάτους 2,50 μ. και μέγιστου ύψους 8,00 μ.) με κατακόρυφες παρειές, και κτισμένο εγκάρσια στις ισοϋψείς καμπύλες του εδάφους ακολουθώντας την κλίση του (Εικ. 1). Βόρεια εφάπτεται με το πρα-

νές του φυσικού βράχου και νότια συνδέεται με το επιθαλάσσιο τείχος. Στο μέσον του κατά μήκος άξονά του διαμορφώνεται πύλη, η οποία συνδέεται με την κεντρική οδό που διασχίζει από δυτικά προς ανατολικά την Κάτω Πόλη, καθώς και με το μονοπάτι που οδηγεί εκτός του οικισμού προς τα ανατολικά. Στη βόρεια απόληξη του βρίσκεται πύργος και προμαχώνας με δύο κανονιστάσια, και στη νότια τρουλωτός πυργίσκος – φυλάκιο. Σε όλο το μήκος του αναπτύσσονται στηθαίο και περίδρομος, κάτωθεν του οποίου, στη νοτιοανατολική γω-

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή περίοδος, Νομός Λακωνίας, Μονεμβασία, Αρχιτεκτονική, Τοπογραφία.

Keywords

Byzantine and Post Byzantine period, Prefecture of Laconia, Monemvasia, Architecture, Topography.

¹ Τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά στο Τριακοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, βλ. Ν. Ι. Σκάγκος, «Το ανατολικό τείχος στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας, Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα (2008)», *Πρόγραμμα και Περίληψεις Εισηγήσεων και Ανακοινώσεων*, Αθήνα, 14, 15 και 16 Μαΐου 2010, Αθήνα 2010, 87-88. Βλ. επίσης Καλλιόπη Π. Διαμαντή, *Το έρ-*

γο της 5ης Ε.Β.Α. από το έτος 2007 έως το έτος 2010 στο Νομό Λακωνίας, ΥΠΠΟΤ 5η Ε.Β.Α., Σπάρτη 2010, 6, 34-35. Ευχαριστίες εκφράζονται στην τέως προϊσταμένη της 5ης Ε.Β.Α. κ. Καλλιόπη Διαμαντή για την άδεια μελέτης του μνημείου, στην δρ. αρχιτέκτονα κ. Αμαλία Ανδρουλιδάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της και στον Παναγιώτη Σκάγκο για τη σημαντική βοήθειά του.

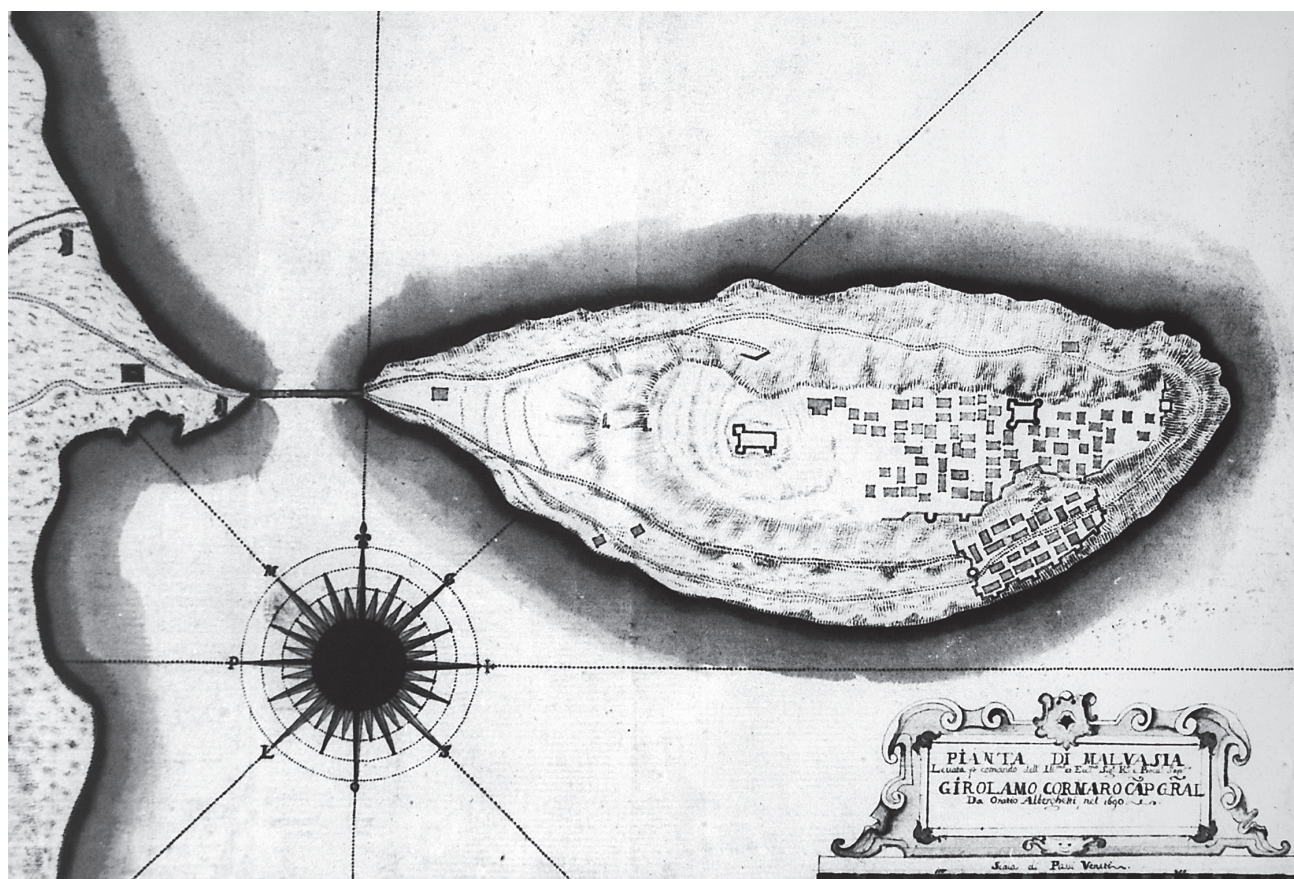
Εικ. 1. Το ανατολικό τείχος. Άποψη από νοτιοανατολικά.

νία, διαμορφώνονται δύο κανονιοθυρίδες και μια θυρίδα πυροβόλου όπλου, ενώ στο βόρειο τμήμα μικρών διαστάσεων κανονιοθυρίδα.

Στοιχεία για τη μορφή των οχυρώσεων της Μονεμβασίας και ειδικά του ανατολικού τείχους παρέχουν προοπτικές σχεδιαστικές απεικονίσεις² και τοπογραφικά

² Πρόκειται για σχέδια που συνοδεύουν γεωγραφικά και ιστορικά κείμενα, όπως τα έργα του Βενετού κοσμογράφου Vincenzo Maria Coronelli, ή περιλαμβάνονται σε χαρτογραφικές συνθέσεις. Βλ. σχετικά V. M. Coronelli, *Isolario descrizione geografico-historica...*, vol. II, Venezia 1686, 190 191, 194. Leonora Navari, «Morosini and Coronelli: The Iconography of the Venetian Conquest of the Peloponnesus», *Η έκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea»*, Μονεμβασιώτικος Όμιλος, Γ Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, 20-22 Ιουλίου 1990, επιμ. Χάρις Καλλιγά, Αθήνα 1998, 185 186, 190 191, fig. 1, 3 8. Η ίδια, «Vincenzo Coronelli and the iconography of the Venetian conquest of the Morea: A study in illustrative methods», *BSA* 90 (1995), 505 519, κυρίως 507, 517 519. Η Βενετία των Ελλήνων. Η Ελλάδα των Βενετών. Σημάδια στον χώρο και στον χρόνο. Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, Έκθεση, Μάρτιος-Απρίλιος 1999, επιστ. σύμβουλος Χρύσα Α. Μαλτέζου, επιμ. Έφη Ανδρεάδη, Αθήνα 1999, 84, 87, 159, 172 173. Ιωάννα Στεριώτη, «Ο πόλεμος του Μοριά (1684 1697) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας», *Θησαυρίσματα* 33 (2008), 260

261 αρ. 86 87. Βλ. επίσης *Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία 16ος 18ος αιώνας*, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2006, 149, 158, 164, 167, 171. K. Andrews, *Castles of the Morea*, Gennadeion Monographs IV, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton New Jersey 1953 (rev. ed. 2006), 252 254, pl. XXXVIIA B (στο εξής: Andrews, *Castles*). Χάρις Καλλιγά, «Ο Francesco Grimani στη Γεννάδειο: Raccolta delli Disegni della Pianta di Tutte le Piazze del Regno di Morea e Parte delli Porti dello Stesso», *The New Griffon. Χαρτογράφηση της Μεσογείου*, 8 (2006), 34 35. Η ίδια, «Έγκώμιο προς τὸ Φρούριο τῶν Ἴων»: *Ἡ Μονεμβασία τὸν 17ο αἰώνα*, ὅπως τὴν εἶδε ὁ Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή, *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τόμ. II, Πίνακες, [Μουσείο Μπενάκη], Αθήνα 1994, πίν. 66, εικ. 18. Haris Kalligas, «Monemvasia 'a so pravento di Candia'», *Φιλαναγνώστης. Studi in onore di Marino Zorzi*, a cura di Chryssa Maltezou, P. Shreiner e Margherita Losacco, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Biblioteca No 27, Venezia 2008, fig. 1 5 (στο εξής: Kalligas, «Monemvasia»).

Εικ. 2. Λεπτομέρεια σχεδίου του Orazio Alberghetti, 1690 (A.S.V., Misc. Mappa 1381).

σχέδια³ της βραχονησίδας που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα, και προέρχονται από βενετικά αρχεία. Το ανατολικό τείχος εικονίζεται ευθύγραμμο με γωνιακό πύργο στη νότια πλευρά· ενίοτε δηλώνεται η πύλη και ορισμένα κτήρια που εφάπτονται με την εσωτερική πλευρά του

οχυρωματικού περιβόλου (Εικ. 2). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Οθωμανού περιηγητή Evliya Çelebi, ο οποίος επισκέφθηκε τη Μονεμβασία την άνοιξη του 1668, η κατασκευή του ανατολικού τείχους, όπως και ολόκληρου του οχυρωματικού περιβόλου της Κάτω Πόλης, εντάσσεται στο πρόγραμμα που ανέλαβαν οι Οθωμανοί για

³ Navari, «Morosini and Coronelli», ό.π., 185, 190 191, fig. 2, 17, 18 19. *Η Πελοπόννησος*, ό.π., 153. Χάρις Α. Καλλιγιά, «Στοιχεία από τὸ ἀρχεῖο τοῦ Grimani γιὰ ὀχυρωματικὰ καὶ ἄλλα ἔργα τῆς βενετικῆς διοίκησης στὴ Μονεμβασία», *Ἡ ἐστρατεία τοῦ Morosini καὶ τὸ «Regno di Morea»*, *Μονεμβασιώτικος Ὅμιλος, Γ' Συμπόσιο Ἱστορίας καὶ Τέχνης, 20-22 Ἰουλίου 1990*, ἐπιμ. Χάρις Καλλιγιά, Ἀθήνα 1998, 69, 84 (στο ἐξῆς Καλλιγιά, «Στοιχεία»). Για ἀπλή μνεία στο τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ 1690 τοῦ μηχανικοῦ Orazio Alberghetti (A.S.V., Misc. Mappa 1381), τὸ ὁποῖο ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι ἀναπαράχθηκε ἀπὸ τὸν Coronelli, βλ. Navari, ό.π., 190 191. Anastasia Stouraiti, «Propaganda figurata: geometrie di dominio e ideologie Veneziane nelle carte di Vincenzo Coronelli», *Studi Veneziani* XLIV (2002), 145. Ευχαριστῶ τὸν φιλόστορο καὶ λάτρη τῆς Μο

νεμβασίας Gheraldo degli Azzoni Avogadro Malvasia, ὁ ὁποῖος διαμέσου τῆς φίλης Ἄννας Παράσχου μου παραχώρησε ευγενικά τὸ σχέδιο τοῦ O. Alberghetti. Για τοπογραφικὰ σχέδια τῆς Μονεμβασίας, βλ. ἐπίσης Στεριώτη, «Ὁ πόλεμος τοῦ Μοριά», ό.π., 261 262 ἀρ. 88 91. Σπ. Η. Θεοτόκης, «Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἐν Βενετία (κατ' ἐπιλογὴν ἐκ τῆς VI καὶ VII ἰταλικῆς σειρᾶς)», *Ἑλληνικά* 3 (1930), 354. D. V. Vajakakos, «Les forteresses et les tours les plus considérables de Laconie dès l'époque de la domination franque jusqu'à nos jours», *Διεθνὲς Ἰνστιτούτον Φρουρίων, I.B.I., Πεπραγμένα, Ἡ Ἐπιστημονικὴ Σύνοδος, Les fortifications depuis l'antiquité jusqu'à Moyen-Age dans le monde méditerranéen*, Ἀθήνα 25 29.4.1968, *T.E.E.*, Ἀθήνα 1968, 111. Andrews, *Castles*, 8 9, 199, 252, pl. XXXVI. Καλλιγιά, «Στοιχεία», 71, εἰκ. 21.

τη βελτίωση και ενίσχυση των οχυρώσεων της Μονεμβασίας μετά από την αποτυχημένη προσπάθεια των Βενετών να καταλάβουν το θέρους του έτους 1655 την πόλη⁴. Ωστόσο, σύμφωνα με σχεδιαστικές απεικονίσεις των ετών 1653 και 1655 διαπιστώνεται ότι, πριν ακόμη εκτελεστούν οι εκτεταμένες οχυρωματικές εργασίες που αναφέρει ο Çelebi, η Κάτω Πόλη προστατευόταν με οχυρωματικό περίβολο⁵. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία που απέδωσε η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα.

Η ανασκαφική διερεύνηση. Η έρευνα στο ανατολικό τμήμα της Κάτω Πόλης, εσωτερικά του τείχους και συγκεκριμένα πλησίον της πύλης, αποκάλυψε τμήμα του πολεοδομικού ιστού, ερειπωμένο ναό που συνδέεται οργανικά με παρακείμενη ημιπύργεια κινστέρινα, περιγράμματα κτηρίων που σώζονται μέχρι το ύψος της θεμελίωσης και λιθόστρωτες οδούς (Εικ. 3).

Ο ερειπωμένος ναός διατηρείται σε κατάσταση θεμελίωσης και μόνο η βόρεια πλευρά του σώζεται σε μέγιστο εσωτερικό ύψος 1,95 μ.⁶. Ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με εσωτερικές διαστάσεις 8,70x3,40 μ. και πάχος τοιχοποιίας 0,65-0,75 μ. (Εικ. 3-5). Στην ανατολική πλευρά διαμορφώνεται ημικυκλική αφίδα Ιερού με χορδή 2,60 μ. και βέλος 1,40 μ., η οποία έχει ενσωματωθεί εν μέρει στη θεμελίωση του τείχους. Ο χώρος του Ιερού οριοθετείται από τον κυρίως ναό με μικρή υπερύψωση του δαπέδου κατά 0,10 μ. Στη βορειοανατολική εσωτερική γωνία του Ιερού σώζονται τα λείψανα κτιστού χωνευτηρίου. Στη δυτική πλευρά του κυρίως ναού σώζονται ίχνη ανοίγματος θύρας εισόδου, που επικοινωνεί με αύλειο χώρο και λιθόστρωτη οδό.

Στο εσωτερικό του ναού, στο μέσον περίπου των μακρών πλευρών, σώζονται τα λείψανα δύο ορθογώνιων

κτιστών παραστάδων που έχουν προστεθεί σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, πιθανόν για τη στήριξη αβαθών τυφλών αφιδωμάτων και θόλου. Τα δύο ζεύγη τυφλών αφιδωμάτων ήταν άνισα και ασύμμετρα τοποθετημένα. Η βόρεια παραστάδα (διαστ. 1,70x0,35 μ.), που σώζεται σε ικανοποιητικό ύψος (1,00 μ.), εμφανίζει μικρή μείωση προς τα άνω στη βάση της και σε επαφή με την ανατολική πλευρά της σώζονται σε χαμηλό ύψος (0,30 μ.) λείψανα τοιχοποιίας που συνιστούν πιθανόν τμήμα χαμηλού κτιστού θρανίου παράλληλου με τον βόρειο τοίχο (Εικ. 4). Στην ίδια οικοδομική φάση ο ναός διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες, σπαράγματα των οποίων σώζονται τμηματικά στη βόρεια πλευρά.

Η τοιχοποιία του ναού είναι αργόι και ημίεργοι εγχώριοι ασβεστόλιθοι, ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα και αποτμήματα κεραμιδιών που διατάσσονται ατάκτως ανάμεσα στους αρμούς των λίθων. Στη βόρεια πλευρά του έχει εντοιχισθεί μαρμάρινο *spolium* (ορατών διαστ. 0,24x0,09 μ.), ενώ λειασμένο επίχρισμα ασβεστοκονιάματος έχει επικαλύψει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση τον ζωγραφικό διάκοσμο. Στις παραστάδες έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί πωρόλιθοι με κυμαινόμενες διαστάσεις 0,27x0,13 έως 0,51x0,33 μ. Το δάπεδο εντοπίστηκε σε βάθος 2,10 μ. από το ανώτερο επίπεδο του σημερινού εδάφους και συνίσταται από πατημένο ασβεστοκονίαμα επί λιθόστρωτου. Οι δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν σε αυτό απέδωσαν ανακομιδές ανθρώπινων οστών.

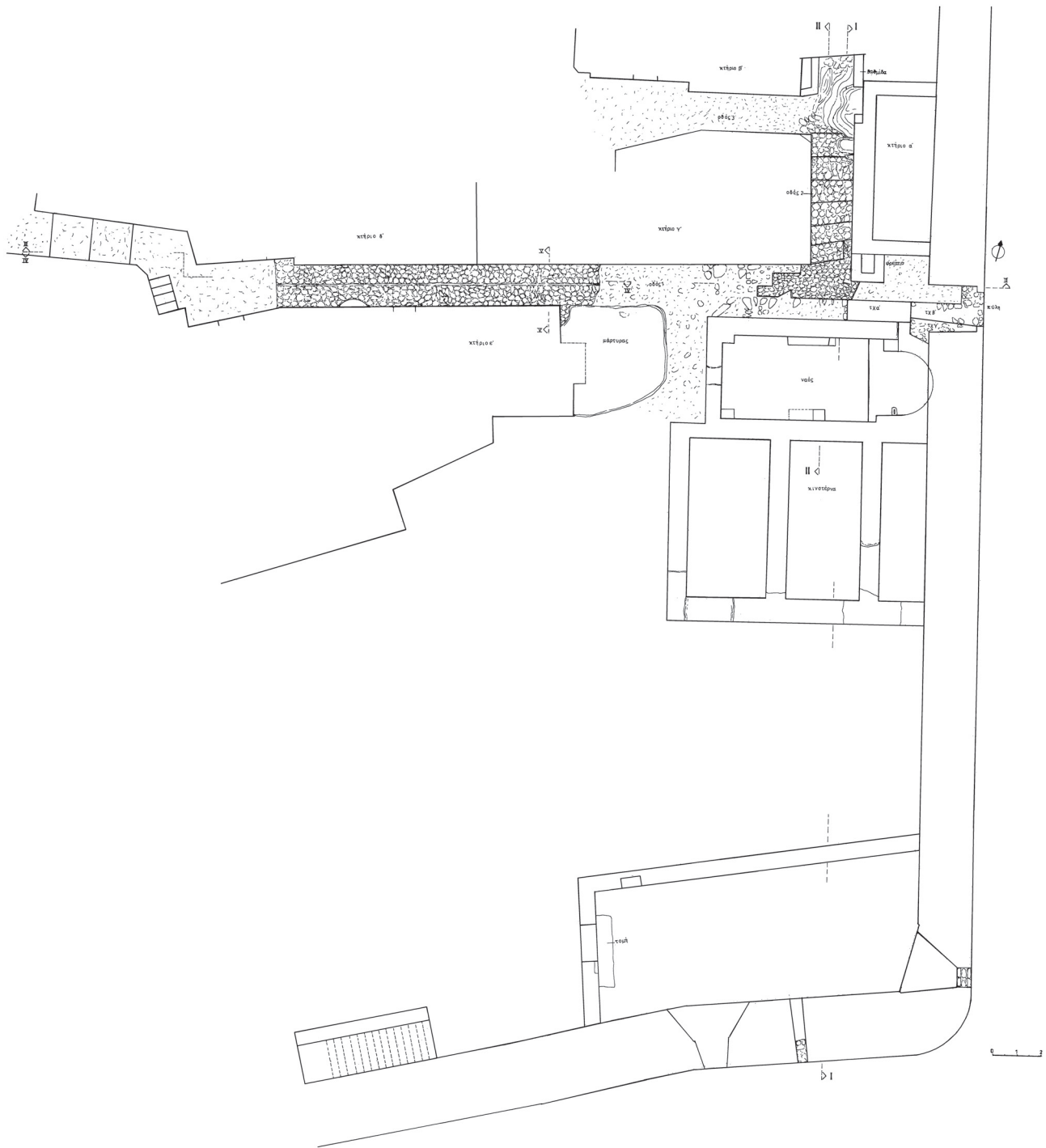
Για τη χρονολόγηση της αρχικής οικοδομικής φάσης του ναού δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Επιπλέον, τα σπαράγματα των τοιχογραφιών διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατό να αξιολογηθούν χρονολογικά. Ωστόσο, το γεγονός ότι η

⁴ Καλλιγά, Τσελεμπή, ό.π., (υποσημ. 2), τόμ. Ι, Κείμενα, 132. *Εβλιά Τσελεμπή. Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671). Πελοπόννησος-Νησιά Ιονίου-Κρήτη-Κυκλάδες-Νησιά Ανατολικού Αιγαίου*, εισαγωγή, απόδοση από τα τουρκικά, σημειώσεις Δ. Λούπη, Αθήνα 2005³, 117. Θ. Π. Κωστάκης, «Ο Evliyâ Çelebi στην Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* 14 (1980 1981), 277. Για την πολιορκία της Μονεμβασίας το 1655 από τους Βενετούς, βλ. επίσης Cornelli, *Isolario*, ό.π., 190 191. Ν. Α. Βέης, «Ο Έλκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεμβάσεων περί της αὐτόθι Παναγίας της Χρυσοαφίτισης», *Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* περ. Γ', τόμ. Α' (1932), 69 70. Kalligas, «Monemvasia», 219 223, fig. 4 5.

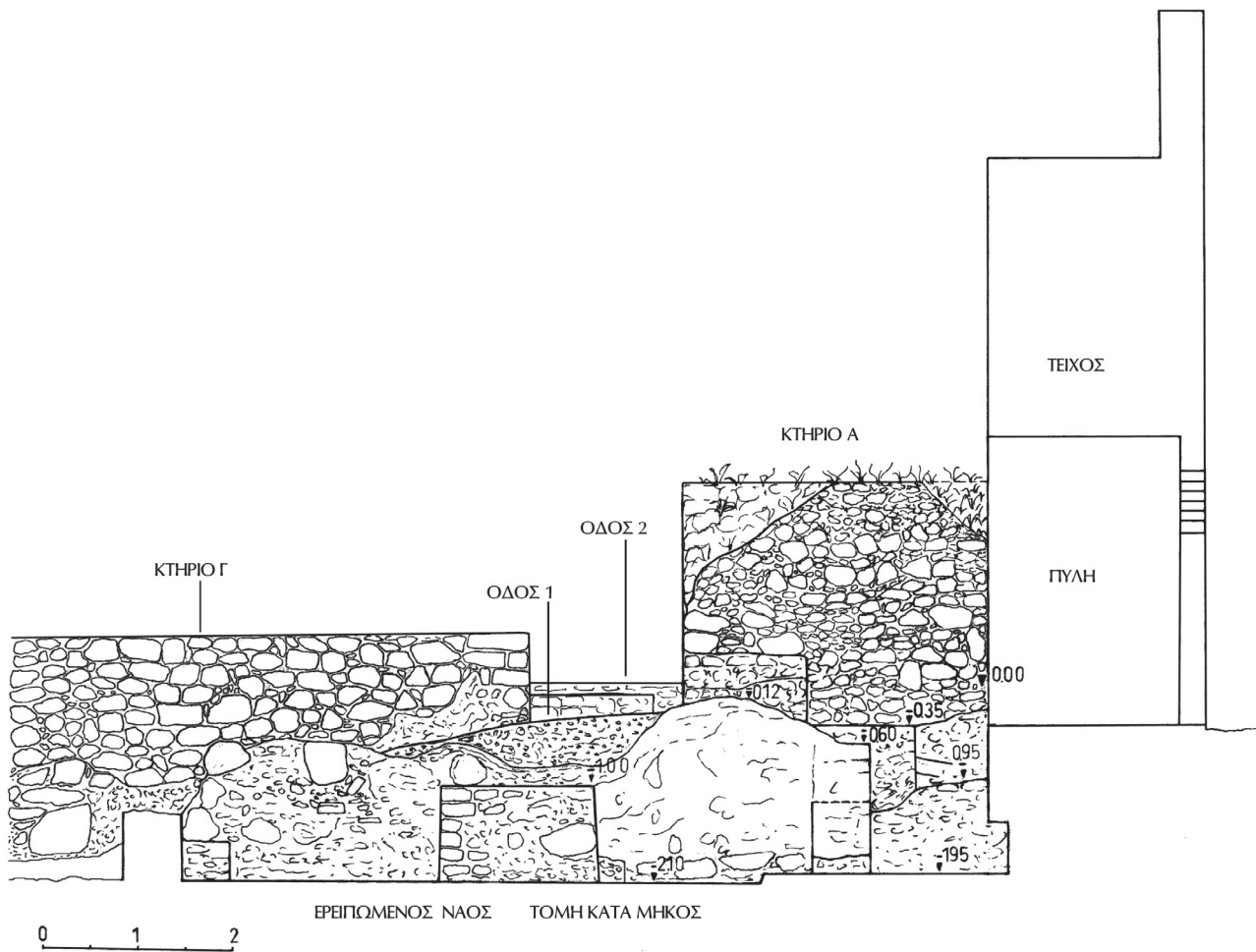
⁵ Για τα βενετικά σχέδια των ετών 1653 και 1655, βλ. Θεοτόκης, «Κατάλογος», ό.π., (υποσημ. 3), 362. Vajakakos, «Les forteresses», ό.π., (υποσημ. 3), 112. *Η Βενετία των Ελλήνων*, ό.π., (υποσημ. 2), 84 (αρ. 54), 87 (αρ. 71). Χάρις Α. Καλλιγά, *Μονεμβασία. Μια βυ-*

ζαντινή πόλις κράτος, Αθήνα 2010, 204, σχ. 12 3. Kalligas, «Monemvasia», 214 215, 219 220, fig. 3 5 (αρ. 54, 70, 71). Εξαιρετικό εν διαφέρον παρουσιάζει ξυλογραφία του έτους 1541 με προοπτική απόδοση της Μονεμβασίας ως οχυρωμένης πόλης. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, ό.π., 202, σχ. 12 2.

⁶ Για την ταύτιση του ναού με τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Δημητρίου που αναφέρεται σε ανέκδοτο κατάστιχο του 1821, του μονεμβασιώτη Γεωργίου Κυριάκου Κοσμάκη Κράση, βλ. Καλλιγά, *Μονεμβασία*, ό.π., (υποσημ. 5), 255, εικ. 12 19. Η ταύτιση αυτή είναι επισφαλής, όπως διαπιστώνεται από το υπ' αρ. 1523 συμβόλαιο της 27ης Οκτωβρίου του 1884, το οποίο είναι καταχωρημένο στον 19ο τόμο του Υποθηκοφυλακείου Μονεμβασίας (προσωπική έρευνα). Για το κατάστιχο Κοσμάκη Κράση και τον συντάκτη του, βλ. Ν. Ι. Σκάγκος, «Υπόμνημα του Γερασίμου Παγώνη περί της έπαρχίας Μονεμβασίας (16 Οκτωβρίου 1828)», *Πελοποννησιακά* 27 (2003 2004), 49 71, κυρίως 50 52, 55, 59 67.

Εικ. 3. Σχεδιαστική αποτύπωση του χώρου εσωτερικά της ανατολικής πύλης και της νοτιοανατολικής γωνίας του τείχους.

Εικ. 4. Ερειπωμένος ναός και ανατολική πύλη. Τομή κατά μήκος.

νότια μακρά πλευρά του συνδέεται οργανικά με παρακείμενη κινστέρινα, για την οποία γίνεται λόγος παρακάτω, μπορεί να οδηγήσει στην αποδοχή μιας σύγχρονης χρονολόγησής του με αυτή, πιθανόν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, που μάλλον δεν απέχει χρονολογικά από την ίδρυσή του, προστέθηκαν

στο εσωτερικό παραστάδες, πιθανόν για τη στήριξη τυφλών αψιδωμάτων, και παράλληλα διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες. Από τυπολογικής άποψης παρατηρείται ότι ο αρχιτεκτονικός τύπος στον οποίο ανήκει ο ναός, μονόκλιτη βασιλική με τυφλά αψιδώματα⁷, εφαρμόζεται σε έναν μεγάλο αριθμό υστεροβυζαντινών ναών (13ου-15ου αι.) στην περιοχή της Μονεμβασίας⁸,

⁷ Για το στοιχείο των τυφλών αψιδωμάτων που είναι συνηθισμένο στους μονόκλιτους καμαροσκέπαστους ναούς, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Αί καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν», *ΕΕΒΣ* 2 (1925), 291-292.

⁸ Ν. Β. Δρανδάκης (σὲ συνεργασία μὲ Ν. Γκιολέ, Ε. Δωρῆ, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη καὶ Μ. Παναγιωτίδη), «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», *ΠΑΕ* 1982, 350, 402, 403, 408-409, 416, 417-418, 425, 430-434-435, 440, 453,

459. Ο ίδιος (σὲ συνεργασία μὲ Σ. Καλοπίση καὶ Μ. Παναγιωτίδη), «Ἐρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά», *ΠΑΕ* 1983, 214, 240, 244, 251, 254 [ανατ. Ν. Β. Δρανδάκη, *Μάνη καὶ Λακωνία*, ἐπιμ. Χαρὰ Κωνσταντινίδη, *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* Παράρτημα 17, τόμ. Δ', *Λακωνία - Ἀνασκαφὴ καὶ Ἐρευνα*, Ἀθήναι 2009, 135-346]. Βλ. ἐπίσης Υ. Nagatsuka, *Les églises byzantines en Laconie et dans ses environs. Recherches sur leur architectures et leur fresques*, vol. I, Paris 1994, 1-2-vol. II, 1-12, pl. 60.

Εικ. 5. Ερειπωμένος ναός. Άποψη από δυτικά.

το Γεράκι⁹, τη Μάνη και τα Κύθηρα¹⁰. Στη Μονεμβασία απαντούν συνολικά πέντε ναοί που ανήκουν στον συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο και χρονολογούνται από τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους¹¹.

Στην οθωμανική περίοδο (μέσα 17ου αι.), ο ναός ερειπώθηκε καθώς τμήμα του ημικυκλίου της αψίδας, που σώζεται σε χαμηλό ύψος, ενσωματώθηκε μαζί με τμήμα του ανατολικού χώρου της παρακείμενης κινστήρας

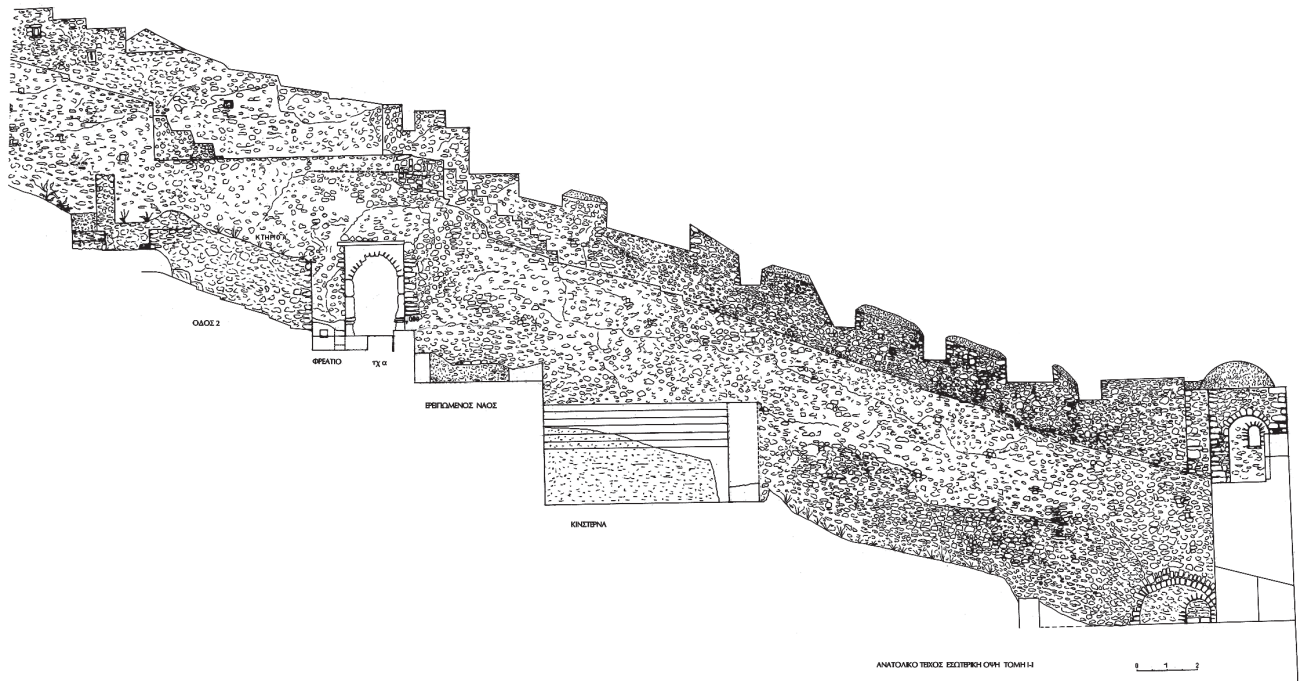
στη θεμελίωση του τείχους. Το κτήριο πιθανόν λιθολογήθηκε και το οικοδομικό υλικό του χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του τείχους, γεγονός που εξηγεί και την κατάσταση διατήρησής του. Μόνο η βόρεια πλευρά του διατηρήθηκε σε ικανοποιητικό ύψος, καθώς λειτουργεί ως ανάλημμα της λιθόστρωτης οδού 1, που συνδέεται με την πύλη (Εικ. 4 και 5). Τα σπαράγματα τοιχογραφιών στην πλευρά αυτή επικαλύφθηκαν με λεπτή στρώση

⁹ Ν. Κ. Μουτσόπουλος και Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι έκκλησιες τοῦ οἰκισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 3 73. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι, Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθήναι 2001, 12 18, 100 138, 140 152, 182, κυρίως 13, ὅπου σχολιάζει την ιδιορρυθμία της διάταξης τυφλών αψιδωμάτων μόνο στη μια μακρά πλευρά τεσσάρων ναῶν της περιοχῆς Γερακίου. Στα ἕξι συνολικά παραδείγματα που παραθέτει με την ιδιοτυπία αυτή θα πρέπει να προστεθεῖ ο ναός του Αγίου Ἰωάννη στα Μητάτα Κυθήρων με τοιχογραφίες των τελῶν του 13ου αἰῶνα (Μ. Χατζηδάκης και Ἰωάννα Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Κύθηρα*, Ακαδημία Ἀθηνῶν - Κέντρο Ἐρευνας της Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, Ἀθήνα 1997, 189 191) καθώς και ο ναός του Αγίου Ἀνδρέα στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας, του οποίου η αρχική οικοδομική φάση ανάγεται στους ὑστερους βυζαντινούς χρόνους (Αιμιλία Μπακούρου - Παρή Καλαμαρά Γιώτα Σκάγκου και Κώστας Χονδρός, «Χάρτης Μνημεία», *Μονεμβασία. Αντικείμενα-Περιβάλλον-Ἱστορία. Ἡ Αρχαιολογική Συλ-*

λογή, γενική επιμ. Δέσποινα Ευγενίδου, επιστ. επιμ. Παρή Καλαμαρά, ΥΠΠΟ ΤΑΠΑ, Ἀθήνα 2001, 91). Για τους ναούς της περιοχῆς Γερακίου, βλ. επίσης Nagatsuka, *Les églises*, ὁ.π., vol. I, 13 17- vol. II, pls. 63.4, 65, 66.

¹⁰ Χατζηδάκης και Μπίθα, *Κύθηρα*, ὁ.π., 97, 131 133, 155 157, 185 187, 189 191, 203 209, 211 213, 217 219, 221 223, 229 232, 239 245. G. Ince - A. Ballantyne, *Paliochora on Kythera: Survey and Interpretation. Studies in medieval and post-medieval settlements*, BAR 15 1704, Oxford 2007, 10 11.

¹¹ Ἄνω Πόλη, κοντά στην πύλη: ανώνυμος ναός με τέσσερα αβαθή τυφλά αψιδώματα στη βόρεια πλευρά, η οποία ανήκει στην αρχική οικοδομική φάση του κτηρίου, των βυζαντινῶν χρόνων. Κάτω Πόλη: ναός του Αγίου Ἀνδρέα με δύο αβαθή τυφλά αψιδώματα στη βόρεια πλευρά και λείψανα τοιχογραφιῶν (τέλη 13ου αἰ.), ανώνυμος ναός (Ἅγιος Βασίλειος) με δύο τυφλά αψιδώματα στη βόρεια πλευρά και λείψανα τοιχογραφιῶν των ὑστερων βυζαντινῶν χρόνων, και ανώνυμος ναός (ιδιοκτησία

Εικ. 6. Νότιο τμήμα του ανατολικού τείχους. Τομή Ι-Ι. Εσωτερική όψη.

ασβεστοκονιάματος και το δάπεδο καλύφθηκε με παχύ στρώμα στάχτης, προϊόν καύσης, το οποίο εντοπίστηκε κατά την ανασκαφική διερεύνηση. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του κυρίως ναού και επάνω από το στρώμα της καύσης είχε κατασκευαστεί πρόχειρο θρανίο (σωζ. διαστ. 2,15×0,65 και ύψους 0,55 μ.), το οποίο, σε συνδυασμό με τα κεραμικά ευρήματα, υπαγορεύει χρήση του χώρου κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.

Στους όψιμους μεταβυζαντινούς χρόνους, ο χώρος καλύφθηκε από δύο στρώματα επιχωμάτωσης, που περιείχαν ημίεργους λίθους, χαλικερο χόμα και κεραμικά ευρήματα των μεταβυζαντινών χρόνων (16ου-18ου αι.), προφανώς προϊόντα απόρριψης¹².

Στη νότια εξωτερική πλευρά και σε οργανική σύνδεση

με τον ναό σώζονται τα ερείπια ημιυπόγειας κινστέρας (σωζ. εσωτ. διαστ. 9,80×6,50 μ., πάχος τοίχου 0,80 έως 1,00 μ.), που είναι κτισμένη εγκάρσια στις ισοϋψείς κλίσεις του εδάφους και αποτελείται από τρεις ορθογώνιους θολοσκεπαστους χώρους (Εικ. 3, 6). Μετά από διερευνητική τομή αποκαλύφθηκε τμήμα της νότιας πλευράς της που σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης. Τμήμα του ανατολικού χώρου έχει ενσωματωθεί, μετά την καταστροφή του θόλου του, στο τείχος. Η τοιχοποιία είναι όμοια με αυτή του παρακείμενου ναού. Στην εσωτερική πλευρά της καλύπτεται με επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος. Σύμφωνα με ανάλογα παραδείγματα κτηρίων της Μονεμβασίας, όπως το ερειπωμένο κτήριο-οικία βόρεια της δεξαμενής «Καράβι» ή «Galera» στην Άνω

Κουρκούλη) με ίχνη τυφλών αφιδωμάτων στη βόρεια πλευρά. Στη θέση «Κουρκούλα»: ερειπωμένος βυζαντινός ναός της Αγίας Παρασκευής με δύο ζεύγη τυφλών αφιδωμάτων κατά μήκος των μακρών πλευρών. Βλ. ενδεικτικά Αμιλία Μπακούρου Γιώτα Σκάγκου και Ν. Σκάγκος, *Περιήγηση στη Μονεμβασία*, ΥΠΠΟ 5η Ε.Β.Α., Αθήνα 2005, 13 αρ. 19, 16 αρ. 30, 19 αρ. 39, 20 αρ. 47 (αντίστοιχα). Το στοιχείο των αβαθών τυφλών αφιδωμάτων απαντά και στον δίκλιτο ναό του Αγίου Σπυριδώνος στην Κάτω Πόλη, στη βόρεια πλευρά του, με λείψανα τοιχογραφιών των ύστερων βυζαντινών χρόνων. Μπακούρου Σκάγκου και Σκάγκος, *Περιήγηση*,

ό.π., 15 αρ. 24. Έλενη Ξαναλάτου Δεργκάλιν και Άννα Κούλογλου Περβολαράκη, *Μονεμβασία, Όχυρά-Κυκλοφορία-Σπίτια-Εκκλησίες*, Αθήνα 1974 (άνατ. 1976), 39 (κάτοψη).

¹² Από τοπογραφικά σχέδια του 19ου αιώνα διαπιστώνεται ότι ο περιβάλλον χώρος της ανατολικής πύλης ήταν επιχωματωμένος. Β. Κ. Δωροβίνης, «Συμβολές στην ιστορία της κτιριοδομίας της Καποδιστριακής εποχής Μονεμβασίας. Ο οικισμός και τα δημόσια κτίρια κατά την καποδιστριακή εποχή (1828-1832) και η σημερινή κατάσταση», *Αρχαιολογία* 54 (1995), 74, 76, 78, εικ. 4, 5 και 6. Ξαναλάτου και Κούλογλου, *Μονεμβασία*, ό.π., (υποσημ. 11), 23.

Πόλη που φέρει δύο μικρού μήκους ταινίες με ψαροκόκκαλο, ή αλλιώς ομόρροπες γωνίες, στον νότιο εξωτερικό τοίχο¹³, η κτιστέρνα χρονολογείται πιθανόν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.

Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του ναού, σε βάθος 0,35 μ. από το ανώτερο επίπεδο του σημερινού εδάφους αποκαλύφθηκε τμήμα κτηριακής κατασκευής – τρία τμήματα τοίχων που σώζονται σε επίπεδο θεμελίωσης -, η οποία έχει καθαιρεθεί σχεδόν ολοκληρωτικά προκειμένου να διαμορφωθεί η πύλη και η οδός 1 που τη συνδέει με τον πολεοδομικό ιστό της πόλης (Εικ. 3).

Η οδός 1 (μήκους 21,10 μ. και κυμαινόμενου πλάτους 1,70 έως 2,25 μ.) έχει έντονη κλίση μέχρι το ύψος του ναού (Εικ. 3-5) και στη συνέχεια ακολουθεί ευθύγραμμη πορεία δυτικά, ευρισκόμενη στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με αυτό του δαπέδου του ναού. Τμήμα του λιθόστρωτου στο ύψος του ναού είχε αρχικό πλάτος 1,40 μ. αλλά με την ενσωμάτωση τμήματος τοίχου (τχα) παλαιότερης κτηριακής κατασκευής έχει αυξηθεί στα 2,25 μ. (Εικ. 3). Η οδός στο μεγαλύτερο τμήμα της έχει αμφοτερόπλευρη κλίση προς το κέντρο με αύλακα για την απορροή των ομβρίων. Το οδόστρωμα, κατεστραμμένο σε ορισμένα σημεία, αποκαλύφθηκε σε μέγιστο βάθος 1,20 μ. από το ανώτερο επίπεδο του σημερινού εδάφους· στο δυτικό τμήμα της οδού συνίσταται από πατημένο χώμα και ασβεστοκονίαμα.

Σε κοντινή απόσταση από την πύλη, η οδός 1 συνδέεται με την οδό 2, που κατευθύνεται προς βορρά με έντονη ανωφερή κλίση, και αυτή με τη σειρά της συνδέεται με την οδό 3, που διήκει προς δυσμάς (Εικ. 3, 6). Η λιθόστρωτη οδός 2 (μήκους 8,50 μ. και πλάτους 1,70 μ.) αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,75 μ. από το επίπεδο του σημερινού εδάφους και αποτελείται από έξι βαθμίδες ανόδου. Η οδός 3 (μήκους 10,00 μ. και κυμαινόμενου πλάτους 1,50 έως 2,90 μ.) εντοπίστηκε και αυτή σε βάθος 0,75 μ. από το επίπεδο του σημερινού εδάφους και συνίσταται από πατημένο ασβεστοκονίαμα. Εκατέρωθεν των οδών αποκαλύφθηκαν τα περιγράμματα πέντε κτηρίων, Α', Β', Γ', Δ' και Ε', στα οποία διατηρούνται στοιχεία από τα ανοίγματά τους.

Το κτήριο Α', με ορθογώνια κάτοψη, εφάπτεται με την εσωτερική πλευρά του περιδρόμου του τείχους και αποτελεί οργανικό τμήμα της οχύρωσης (Εικ. 3, 6). Στη βορειοδυτική εξωτερική γωνία του δύο κτιστές βαθμίδες αποτελούν τη συνέχεια της οδού 2 προς βορρά. Στο ύψος της θεμελίωσης της νοτιοδυτικής εξωτερικής γωνίας του αποκαλύφθηκε μικρών διαστάσεων φρεάτιο για την περισυλλογή και απορροή των ομβρίων της οδού 2. Η τοιχοποιία του αποτελείται από ημίεργους γκριζούς ασβεστόλιθους, ελάχιστα αποτμήματα κεραμιδιών που παρεμβάλλονται ανάμεσα στους αρμούς των λίθων και εύθρυπτο συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το κτήριο πιθανόν ταυτίζεται με υψηλό πύργο που απαντά σε βενετικά σχέδια των τελών του 17ου-αρχών του 18ου αιώνα¹⁴ και εξασφαλίζει τον αποτελεσματικό έλεγχο της πύλης. Ο πύργος αυτός απεικονίζεται με οριζόντιο δώμα και φαίνεται ότι καλύπτει τμήμα του περιδρόμου, όπως τεκμηριώνεται και από τον σωζόμενο συνδετήριο λίθο στο ύψος του περιδρόμου αλλά και από την ενιαία, συμπαγή απόληξη του στηθαίου στο σημείο αυτό, προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα έδρασης φέρουσας κατασκευής (Εικ. 6).

Με τη νοτιοανατολική γωνία του τείχους εφάπτεται ορθογώνιος χώρος (εσωτ. διαστ. 13,25x5,30 μ. και πάχος τοιχοποιίας 0,65 μ.) που αποτελεί οργανικό τμήμα της οχύρωσης καθώς συνδέεται με τη λειτουργία δύο κανονιοθυρίδων και μιας θυρίδας πυροβόλου όπλου, οι οποίες διαμορφώνονται κάτωθεν του περιδρόμου (Εικ. 3, 6). Το περίγραμμά του αποτυπώνεται στο τοπογραφικό σχέδιο του Γάλλου μηχανικού Le Vaseur ή Vasieur, το οποίο χρονολογείται λίγο μετά το έτος 1690¹⁵. Μετά από διερευνητική τομή αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά του άνοιγμα εισόδου. Το δάπεδο εντοπίστηκε σε βάθος 0,65 μ. από το κατώφλι της εισόδου και συνίσταται από χαλικερό πατημένο χώμα.

Σε μικρή απόσταση από τον χώρο αυτό και σε επαφή με το νότιο τείχος σώζονται στοιχεία κλίμακας που ήταν σε χρήση μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οπότε κατέρρευσε¹⁶.

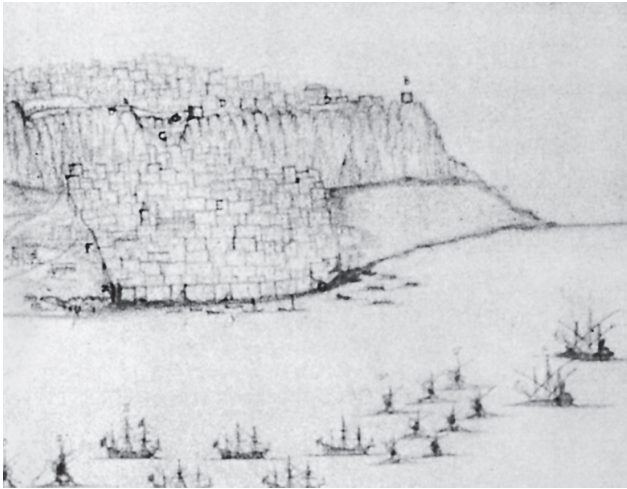
¹³ Προσωπική παρατήρηση. Για το κεραμοπλαστικό κόσμημα σε σχήμα ψαροκόκκαλου ή ομόρροπων γωνιών που απαντά συχνά στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους βλ. Κ. Τσουρής, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, διδ. διατριβή, Καβάλα 1988, 162 163, 224 225, σχ. 15. Γ. Μ. Βελήνης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, διδ. διατριβή, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1984, 35 37, και τόμ. Β', πίν. 14. Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί Ίερās Μη*

τροπόλεως Μεσσηνίας, τόμ. Β', Άθηναι 1998, 213 και ύποσημ. 16, 215, 336, εικ. 295, όπου προτιμά τον όρο «ομόρροπες γωνίες».

¹⁴ Andrews, *Castles*, pl. XXXVIII. Βλ. επίσης ανώνυμο σχέδιο των αρχών του 18ου αιώνα (A.S.V., Archivio Grimani, 57/172, fasc. B/E): Καλλιγά, «Τσελεμπή», ό.π., (υπόσημ. 2), πίν. 66, εικ. 18, όπου όμως δεν αναφέρεται η προέλευση του σχεδίου.

¹⁵ Andrews, *Castles*, 8 9, 199, 252, pl. XXXVI.

¹⁶ Το ανατολικό τείχος και η κλίμακα του νότιου τείχους περιλαμβάνονται σε μια σειρά τοπογραφικών διαγραμμάτων της Μονεμ

Εικ. 7. Λεπτομέρεια σχεδίου του Alberto Snevina, 1653 [Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Ms. It. VII, 200 (10050), αρ. 54].

Στη θέση αυτή, το νότιο τείχος εξωτερικά αντιμετώπιζε στους νεότερους χρόνους σοβαρά οικοδομικά προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίστηκαν το 1964 (Εικ. 1)¹⁷. Στις εκθέσεις των αναστηλωτικών εργασιών του, ο τότε έφορος αρχαιοτήτων Χρυσάνθος Χρήστου διαπιστώνει την πρόχειρη και βεβιασμένη κατασκευή, λόγω της χρήσης κακής ποιότητας υλικών, χωρίς ωστόσο να την ερμηνεύει¹⁸. Το υπόμνημα, όμως, του σχεδίου του Alberto Snevina, που έχει ως θέμα την πολιορκία της Μονεμβασίας το 1653 από τα βενετικά πλοία, παρέχει τη δυνατότητα ερμηνείας¹⁹. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτό, τον Αύγουστο του 1653 τα πυροβόλα όπλα των βενετικών

πλοίων προκάλεσαν ρήγμα στη νοτιοανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου της Κάτω Πόλης, διαμέσου του οποίου οι Βενετοί κατάφεραν να εισβάλουν στην πόλη. Στο σχέδιο, μάλιστα, του Alberto Snevina αποδίδεται σχεδιαστικά το ρήγμα στη νοτιοανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου (σημείο G, Εικ. 7). Μετά την υποχώρηση των Βενετών και τον απόπλου του βενετικού στόλου για τα Κύθηρα, οι Οθωμανοί άρχισαν την επισκευή του τείχους στο σημείο που είχε καταρρεύσει. Ωστόσο, η επισκευή δεν είχε ολοκληρωθεί το έτος 1655, όπως προκύπτει από δύο ανώνυμα σχέδια που έχουν θέμα την πολιορκία της Μονεμβασίας το θέρος του 1655 από τον βενετικό στόλο με επικεφαλής τον Francesco Morosini (Εικ. 8)²⁰.

Συνοψίζοντας, η παραπάνω έρευνα οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το ανατολικό τείχος έχει ενσωματώσει παλαιότερα κτήρια, που αποτελούσαν μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα την ανατολική αμυντική γραμμή της Κάτω Πόλης²¹. Αναλυτικότερα, η νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου έχει ενσωματώσει παλαιότερο κτήριο, πιθανόν πύργο, που αποτυπώνεται στα βενετικά σχέδια του 17ου αιώνα, ενώ τμήμα του περιγράμματός του διαγράφεται εμφανώς από τις ακμές των λίθων στην εξωτερική πλευρά του ανατολικού τείχους (Εικ. 1)²². Η πύλη έχει διαμορφωθεί στη θέση παλαιότερης κτηριακής κατασκευής, η οποία έχει ενσωματωθεί εν μέρει στο τείχος, ενώ τμήμα του τείχους στο ύψος της πύλης έχει θεμελιωθεί επάνω στο ημικύκλιο της αψίδας του ερειπωμένου βυζαντινού ναού καθώς και στο ανατολικό τμήμα της βυζαντινής κινστέρνας (Εικ. 3). Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία του τείχους, όπως ο τρουλλωτός

βασίας (κλ. 1:1000 και 1:500), που εξασφάλισε το 1960 η Διεύθυνση Πολεοδομίας του Υπουργείου Οικισμού και Ανοικοδομήσεως (Αρχείο Πολεοδομίας Νομού Λακωνίας).

¹⁷ Χρ. Χρήστου, «Εργασίες στερεώσεως Κάστρου Μονεμβασίας», ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, Β1, 168, πίν. 149β γ.

¹⁸ Χρήστου, ό.π., 168, πίν. 149β γ. Ο ίδιος, «Εργασίες στερεώσεως τειχών Μονεμβασίας», ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, Β1, 142.

¹⁹ Kalligas, «Monemvasia», 213 219, κυρίως 215, όπου παρατίθεται το υπόμνημα του σχεδίου του 1653 του Alberto Snevina, και 218 219, όπου παρατίθεται η αναφορά του Capitan General Fosco lo με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1653, σύμφωνα με την οποία οι Βενετοί εισέβαλαν στην πόλη διαμέσου μιας πύλης στο ανατολικό τείχος αλλά τελικά αναγκάστηκαν σε υποχώρηση.

²⁰ Για τα σχέδια και το υπόμνημά τους, βλ. Kalligas, «Monemvasia», 219 224, fig. 4 5.

²¹ Καλλιγιά, «Τσελεμπή», ό.π., (υποσημ. 2), 132. Η ίδια, Μονεμβασία, ό.π., (υποσημ. 5), 247 255, κυρίως 255, όπου αποδέχεται ανα κατασκευή του τείχους προς τα τέλη του 17ου αιώνα. Andrews,

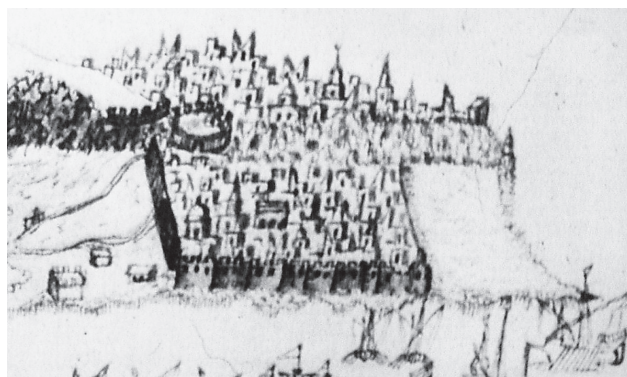
Castles, 203, όπου χρονολογεί τις οχυρώσεις στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (16ο αι.). R. Traquair, «Laconia. I. The Mediaeval Fortresses», BSA 12 (1905 1906), 270 271, όπου χρονολογεί τις οχυρώσεις στην περίοδο της πρώτης βενετοκρατίας (16ο αι.). Βλ. επίσης Ξαναλάτου και Κούλογλου, Μονεμβασία, ό.π., (υποσημ. 11), 6. Ε. Γ. Στίκας, «Ο ναός της Αγίας Σοφίας ἐπὶ τοῦ Κάστρου τῆς Μονεμβασίας (Μετὰ ἱστορικῶν παρεμβάσεων καὶ ἀναφορὰς εἰς τὰ μνημεῖα τῆς πόλεως)», ΛακΣπ 8 (1986), 279 280. Ioanna Steriotou, «The fortified town of Monemvasia: History and Architecture. The rehabilitation of the monumental complex», Europa Nostra Bulletin. Actes des réunions du Comité Scientifique de En - En Scientifique Committee meeting proceedings [Den Haag/Verona], The evaluation of the walled towns: Kotor and Heraklion, a cura di G. Perbellini, 56 57 (2003), 37 41, κυρίως 39 41.

²² Andrews, Castles, fig. 210, όπου εμφανίζεται τμήμα του τείχους που έχει καταρρεύσει το 1953 στο σημείο επαφής του με την τοχοποιία του παλαιότερου κτηρίου.

πυργίσκος στη νοτιοανατολική γωνία στο ύψος του στηθαίου (Εικ. 1, 6)²³, οι δύο διευρυνόμενες προς τα έσω κανονιοθυρίδες κάτωθεν του περιδρόμου (Εικ. 3, 6)²⁴, το πώρινο αετωματικό ανώφλι των ανοιγμάτων του βορειοανατολικού πύργου²⁵, και η χρήση κεραμικών παρεμβυσμάτων πλήρωσης στο επίχρισμα ασβεστοκονιάματος αποτελούν χαρακτηριστικά της οθωμανικής φρουριακής αρχιτεκτονικής στα μέσα του 17ου αιώνα, που απαντούν και σε άλλα τμήματα των οχυρώσεων της Μονεμβασίας²⁶.

Το ανατολικό τείχος εμφανίζει τις εγγενείς κατασκευαστικές αδυναμίες μιας βεβιασμένης κατασκευής, όπως παρατηρείται και σε άλλες οχυρώσεις της οθωμανικής περιόδου στον Μοριά: κατακόρυφη τοιχοδομία, απουσία κεκλιμένου επιπέδου στο ύψος της θεμελίωσης καθώς και έλλειψη προμαχώνων και ικανού αριθμού κανονιοθυρίδων²⁷.

Από βενετικά αρχαιικά τεκμήρια πληροφορούμαστε ότι την περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας (1690-1715) κατασκευάστηκε ο βορειοανατολικός προμαχώνας με δύο κανονιοστάσια²⁸. Σύμφωνα με τα κατασκευαστικά στοιχεία, στην ίδια περίοδο πιθανόν ανάγεται η επισκευή του περιδρόμου στο ύψος της πύλης και του στηθαίου στο βόρειο τμήμα του τείχους καθώς και το κλείσιμο με τοιχοποιία μιας τυφεκιοθυρίδας και δύο κανονιοθυρίδων ίσως λόγω της έλλειψης πυροβόλων όπλων, στην οποία αναφέρονται βενετικά έγγραφα²⁹. Στην εξωτερική όψη του βόρειου τμήματος του τείχους, στον προμαχώνα και στο σημείο της φραγμένης

Εικ. 8. Λεπτομέρεια σχεδίου, 1655 [Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Ms. It. VII, 200 (10050), αρ. 70].

κανονιοθυρίδας, το επίχρισμα ασβεστοκονιάματος είναι πατητό και φέρει οριζόντιες χαραγές-μυστροίσματα, όπως παρατηρείται και σε κτήρια της Μονεμβασίας της περιόδου της δεύτερης βενετοκρατίας.

Στους νεώτερους χρόνους (20ό αι.), το ανατολικό τείχος εμφάνισε οικοδομικά προβλήματα³⁰, τα οποία αντιμετωπίστηκαν τα έτη 1958³¹, 1964³², 1979³³ και 2006³⁴.

Η συνέχιση της ανασκαφικής διερεύνησης στον περιβάλλοντα χώρο του τείχους αναμένεται να αποκαλύψει περισσότερα στοιχεία για τον πολεοδομικό ιστό της Κάτω Πόλης της Μονεμβασίας και να διασαφηνίσει τις οικοδομικές επεμβάσεις που έχουν συντελεστεί στη διάρκεια των αιώνων.

²³ Ξαναλάτου και Κούλογλου, *Μονεμβασία*, ό.π., (υποσημ. 11), 26.

²⁴ Χάρις Α. Καλλιγιά, «Ο νοτιοδυτικός πύργος του τείχους της Κάτω Πόλεως της Μονεμβασίας», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Πελοποννησιακά Παράρτημα 6, τόμ. Β΄, εν Αθήναις 1976 78, 201 204, κυρίως 202, πίν. Ο΄ ΟΔ΄, κυρίως πίν. ΟΒ΄, εικ. 5 και 6.

²⁵ Andrews, *Castles*, fig. 212, 215.

²⁶ Andrews, *Castles*, 201 203.

²⁷ Οι Βενετοί, γνώστες των κατασκευαστικών αδυναμιών του οχυρωματικού περιβάλλοντος της Κάτω Πόλης, προσπάθησαν το 1690 να ανατινάξουν διαμέσου ορυγμάτων το δυτικό και ανατολικό τείχος χωρίς, ωστόσο, αποτέλεσμα. Andrews, *Castles*, 193 195, 252 253, pl. XXXVIIA.

²⁸ Καλλιγιά, «Στοιχεία», 59 75, 83, εικ. 19, 21.

²⁹ Καλλιγιά, «Στοιχεία», 72, 86.

³⁰ Andrews, *Castles*, 201, fig. 210.

³¹ Στίκας, «Άγια Σοφία», ό.π., (υποσημ. 21), 280 σημ. 2. Α. Όρλάνδος, «Ανασθηλωτικά έργασιαί (Μονεμβασία, Άγια Σοφία)». *Έργον* 1958, 192. Α. Όρλάνδος και Ε. Στίκας, «Ανασθηλωσις και συντήρησις μνημείων», *ΠΑΕ* 1958, 255. Βλ. και Χρήστου, *ΑΔ* 20 (1965), ό.π., (υποσημ. 17), 168.

³² Χρήστου, ό.π., 168, πίν. 148 149.

³³ Αμιλία Μπακούρου, *Ανασθηλωτικές εργασίες*, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, Β1, 155.

³⁴ Τμήμα των επάλξεων στο βόρειο τμήμα του τείχους κατέρρευσε τον Μάρτιο του 2003 και ανακατασκευάστηκε τον Ιανουάριο του 2006 από την 5η Ε.Β.Α.

Nektarios I. Skagkos

THE EAST DEFENSIVE WALL IN THE LOWER TOWN OF MONEMVASIA.
THE RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (2008)

The paper presents a brief report on the results of the recent archaeological research which took place at the east defensive wall of the Lower Town of Monemvasia. The excavations close to the gate of the curtain revealed new evidence in the foundation of the wall and the urban planning of the city – a ruined single-aisled church which is organically linked to a semi-underground barrel-vaulted cistern, the outlines of five ruined buildings and three stone-paved streets.

The small, rectangular church terminates in a semicircular apse. It has internal dimensions, including the sanctuary apse, 8,70×3,40 m. and wall thickness 0,65-0,75 m. Inside, on each of the long walls, there are traces of two archways and fragments of mural paintings on the north wall, belonging to a later phase of the building. The type of the single-aisled church with blind archways, roofed usually by a barrel-vault, is very common in Laconia and Kythera during the Late Byzantine period (13th-15th c.). On the base of the remaining wall structure, the erection of the church and also the adjacent cistern is dated in the Late Byzantine period (13th-15th c.). In the middle of the 17th century the church was ruined and part of the sanctuary apse was incorporated into the foundation of the east defensive wall, as well as the east part of the cistern.

The research revealed also that the east defensive wall has incorporated older buildings which determined the defensive line of the Lower Town up to the middle of the 17th century. The southeast corner of the wall is built on an older building, possibly a tower, which is depicted on Venetian drawings of the 17th century, while part of its remnants are clearly distinguishable on the exterior surface of

the wall. The gate, erected upon the ruins of an older construction which is partly incorporated in the wall, is located on a three-street junction; the main stone-paved street crosses the Lower Town as far as the west gate. The ruined building close to the north side of the gate probably belongs to a tower which is depicted on Venetian drawings of the 17th century and its remnants on the *chemin de ronde* and the parapet of the wall shows its original height. The section of the wall near the south side of the gate is founded partly on the apse of the Byzantine church and the east part of the cistern.

The foundation of the east defensive wall is dated in the period of the Ottoman rule (mid-17th c.), according to the typological and morphological-constructional characteristics of the Ottoman military architecture, which occur also in other sections of the circuit wall of Monemvasia. The Ottoman traveler Evliyâ Çelebi mentions that the fortifications of the city were reconstructed or braced after the failed attempt of the Venetians to capture the city in the summer of the year 1655. The layout of the fortifications and especially the east wall is provided by Venetian drawings, gravures and topographical plans of the second half of the 17th and the early 18th century. At the beginning of the 18th century a bastion was constructed at the north side, according to documents from the Archive of the Venetian State (A.S.V.), while additions and repairs (repair of the parapet and the *chemin de ronde* above the gate, blocking gun embrasures) seem to have taken place also at the north section of the curtain. In modern times the inevitable ravages of the wall were repaired sequentially in the years 1958, 1964, 1979 and 2006.